

Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging

149e jaargang/2019

De grenzen voorbij

De actualiteit van territorialiteit en jurisdictie

Preadviezen van

Karin Arts

Lianne Boer

Martijn Scheltema

Tineke Strik

Ashley Terlouw

Wouter Werner

 Wolters Kluwer

Wolters Kluwer – 2019

Inleiding: De grenzen voorbij. De actualiteit van territorialiteit en jurisdictie

---

Marianne Hirsch Ballin, Marnix van Ginneken en Nico Schrijver

---

Inleiding

Het begrip territorialiteit speelt tot op heden een centrale rol in het nationale, Europese en internationale recht voor de afbakening van jurisdictie en rechtstoepassing. Soevereiniteit en territoriale grenzen blijven bepalend voor de uitoefening van rechtsmacht, hoe gevorderd de Europese en mondiale samenwerking ook mogen zijn. Tegelijkertijd vermindert de betekenis van territoriale grenzen substantieel onder invloed van globalisering, technologische ontwikkeling en digitalisering. De bestrijding van grensoverschrijdende criminaliteit, het waarborgen van de kwaliteit van de financiële markten, de regulering van vluchtelingenstromen, het beheer van rivieren en duurzaamheid en het treffen van klimaatmaatregelen zijn per definitie grensoverschrijdend en vereisen veelal een supranationale aanpak. Daarbij gaat het niet alleen om formele rechtsinstrumenten, zoals verdragen en besluiten van internationale organisaties, maar ook om informele regels gebaseerd op indicatoren en ‘best practices’.

Tegelijkertijd is er een ontwikkeling waarneembaar waarin staten grotere waarde lijken te hechten aan soevereiniteit en behoud van de nationale beleidsvrijheid. Ondanks de onomkeerbare globalisering en de sterke noodzaak tot Europese en internationale samenwerking klinkt immers een steeds sterkere oproep tot behoud van nationale beleidsvrijheid en vermindering van met name Europese regelgeving. Het lijkt erop dat er een kentering gaande is. Na een relatief lange periode van toenemende internationale samenwerking, waarbij instituties als de Verenigde Naties en de Europese Unie zijn opgebouwd en uitgebreid, lijkt er een trend waarneembaar dat staten zich niet meer vanzelfsprekend willen aansluiten bij meer en steeds verdergaande internationale samenwerking. Individuele staten willen juist meer de nationale beleidsruimte benadrukken en zich soms zelfs terugtrekken in het eigen land: denk aan de Brexit en de welbekende leuze van president Trump ‘*America first*’. Deze trend gaat gepaard met de vraag om meer autonomie, meer aandacht voor lokale problemen en oplossingen, meer nadruk op nationale identiteit, minder invloeden van buitenaf en ook minder bereidheid om personen van andere landen op te nemen. Dit werd enkele jaren gelden zichtbaar bij bijvoorbeeld

beeld de complexe handelsoverhandelingen tussen de EU en haar lidstaten met de Verenigde Staten (TTIP) en met Canada (CETA). De druk achter deze trend van renationalisatie komt bij veel landen van binnenuit. In democratische landen ondervinden politici dat deze trend en de bijbehorende argumenten veel electorale steun krijgen, maar ook in minder democratische landen blijkt dat de leiders zich in toenemende mate bedienen van retoriek en acties die hierop inspelen. Het lijkt er niet op dat in deze trend van renationalisatie op korte termijn verandering gaat komen. Dit is lastig verenigbaar met de ontwikkelingen in ons huidige tijdperk waarin toenemende globalisering, mede door technologische ontwikkelingen en digitalisering, juist onontkoombaar zijn. Er tekent zich een duidelijke spanning af tussen enerzijds de kennelijke wens om zich terug te trekken achter de eigen landsgrenzen en anderzijds de realiteit waarbij diverse problemen in internationaal verband zullen moeten worden aangepakt. Dit spanningsveld levert een breed palet aan belangrijke juridische vragen op die betrekking hebben op de aanpak van misschien wel de grootste uitdagingen van de nabije toekomst.

Wat zijn de rechtsgevolgen voor terreinen die zich niet beperken tot de eigen landsgrenzen, zoals de opvang van vluchtelingen, de aanpak van klimaatveranderingen en de regulering van 'cyberspace'? Illustratief zijn bijvoorbeeld de pogingen van de huidige Amerikaanse regering om immigratie uit Latijns-Amerikaanse en islamitische landen te weren. Vluchtelingenopvang, klimaatverandering en cyberspace komen in de preadviezen aan bod. Vergelijkbare vragen spelen op andere terreinen, zoals de financiële markten en veiligheid en (zware) criminaliteit als cybercrime, terrorisme, mensenhandel en drugshandel. Moeten globalisering en digitalisering leiden tot herwaardering van de nationale staat als primaire bron van regelgeving? Zijn er alternatieve oplossingen denkbaar? Bijvoorbeeld door een ander begrip van territorialiteit en jurisdictie te ontwikkelen of door voort te bouwen op de praktijk van private regulering, bijvoorbeeld van het internet? Hoe moeten we omgaan met de verdeling van verantwoordelijkheden bij grensoverschrijdende vraagstukken? Gaat het alleen om de staat, om staten als een collectief of is er ook een (eigen) verantwoordelijkheid voor bedrijven en voor burgers?

Het voorgaande geeft aanleiding tot een grondige herbezinning op concepten als territorialiteit en uitoefening van jurisdictie en een nieuwe benadering van de aanpak van grensoverschrijdende vraagstukken. De preadviezen die voor u liggen, geven daarvoor belangrijke, fundamentele handvatten. Deze worden soms met grote, soms met heel fijne streken geschetst in dit NJV-boek *De grenzen voorbij*.

Concepties van territorialiteit in het internationale recht

Om een toekomstbestendig (internationaal)rechtelijk systeem te kunnen waarborgen dat geschikt is voor de grensoverschrijdende aard en slagvaardige aanpak van de vraagstukken van de huidige, sterk geïnternationaliseerde en gedigitaliseerde, samenleving, is fundamenteel theoretisch onderzoek vereist naar territorialiteit, soevereiniteit, jurisdictie en rechtssubjecten alsmede het fenomeen renationalisatie. Het eerste preadvies van Lianne Boer en Wouter Werner (*Vrije Universiteit Amsterdam*) biedt dat. Met een boeiende verwijzing naar geschiedenis en oude cartografie biedt het vernieuwende gedachten over deze onderwerpen vanuit (internationaal) rechtstheoretisch perspectief is. Zij maken met behulp van het debat over de regulering van cyberspace inzichtelijk dat de ordening op grond van de soevereine staat en territorialiteit onder druk staat. Alternatieve concepties van grondgebied, zoals een gemeenschappelijke ruimte of de middeleeuwse conceptie waar sprake is van overlappende jurisdicties en concentrische vormen van autoriteit, prikkelen de lezer om afstand te nemen van de traditionele dominantie in het juridisch denken van territoriale soevereiniteit van de staat en grenzen tussen vastomlijnde staatsgebieden. Daarmee is dit preadvies bij uitstek geschikt om te kunnen dienen als het conceptueel kader waarop de andere preadviezen voortborduren door aan de onderwerpen die daarin aan de orde komen meer praktische relevantie te geven.

Territorialiteit te boven: klimaatverandering en mensenrechten

Maatregelen die klimaatverandering dienen tegen te gaan vereisen bij uitstek een supranationale aanpak. Dit geldt zowel voor afspraken tussen staten (klimaatverdragen) en verantwoordelijkheden van staten (vergelijk het *Urgenda-arrest* van het gerechtshof Den Haag van 9 oktober 2018) met het oog op maatregelen die klimaatverandering moeten tegengaan, maar ook voor de samenwerking tussen internationaal opererende ondernemingen op het terrein van duurzaamheid. Het preadvies van Karin Arts en Martijn Scheltema (Erasmus Universiteit Rotterdam) handelt over dit onderwerp en neemt zowel de verantwoordelijkheden van staten als die van particuliere ondernemingen onder de loep. Nieuwe regelgeving, publiek-private partnerschappen en ook private en multistakeholder klimaatinitiatieven worden gewikt en gewogen en op hun juridische merites beoordeeld. Ook geven de preadviseurs concrete aanbevelingen over de wijze waarop die diverse actoren aan hun verantwoordelijkheden uitdrukking kunnen geven.

Bescherming van vluchtelingen: verantwoordelijkheid nemen, afschuiven of delen?

Ook bij de beheersing van migratiestromen en de opvang van vluchtelingen uit conflictgebieden doet de problematiek van internationale en Europese samenwerking, territorialiteit en jurisdictie zich in volle omvang voor. Is het VN-Vluchtelingenverdrag met zijn sterk Europese oorsprong en het daarbij behorende Protocol nog voldoende adequaat om hier het normatieve en regulerende antwoord op te geven? Wat is de stand van het recht (internationaal, Europees en nationaal) ten aanzien van het verschijnsel van (economische) migratie? Welke trends tekenen zich op deze terreinen af in de rechtspraak? Welke aanpassingen zijn vereist in de Dublinafspraken en de Schengenovereenkomst? Het preadvies van Tineke Strik en Ashley Terlouw (Radboud Universiteit) geeft een grondige analyse van de rechtsgrondslagen voor verantwoordelijkheid voor vluchtelingen. Ook gaan zij uitgebreid in op de verantwoordelijkheidsverdeling tussen de Europese Unie en derde landen en die binnen de EU. De preadviseurs komen met diverse oplossingsrichtingen en doen concrete aanbevelingen.

Uitleiding

De drie preadviezen die zijn gebundeld in dit NJV-boek 'De grenzen voorbij', behandelen ieder voor zich in welke mate het klassieke juridische denken over de rol van de nationale staat en de aard van territorialiteit en soevereiniteit voor de grote maatschappelijke en politieke vraagstukken van de 21^e eeuw kunnen bijdragen aan oplossingsrichtingen. Wanneer de drie preadviezen in samenhang worden gezien, springen drie overkoepelende bevindingen (of rode draden) in het oog.

In de eerste plaats blijkt uit alle preadviezen dat ondanks de veelbesproken internationalisering de nationale staat in het geheel niet op z'n retour is. Afgezien van het feit dat de nationale staat internationaal feitelijk nog steeds de meest effectieve laag van bestuur is, blijkt ook dat sprake is van een dringende behoefte aan behoud van de staat als hoeder van publieke waarden en bron en handhaver van regelgeving. De relatie tussen territorialiteit en jurisdictie beheerst nog steeds het debat over reguleringsvraagstukken die een globale reikwijdte hebben. Daarbij tekenen Boer en Werner in hun preadvies aan dat (volkenrecht)juristen moeite hebben de (klassieke) link tussen territoriale soevereiniteit en jurisdictie los te laten. Met betrekking tot de verantwoordelijkheid voor vluchtelingen (preadvies Strik en Terlouw) komt dit tot uitdrukking doordat staten te veel de gevolgen voor de eigen nationale staat vooropstellen en veelal een politiek voeren die erop is gericht vluchtelingen zoveel mogelijk buiten het eigen territorium te houden. De nadruk op soevereine territorialiteit doet daardoor

afbreuk aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid van staten voor de opvang van vluchtelingen. Uit het preadvies van Arts en Scheltema inzake het klimaatrecht komt naar voren dat in het recht de verantwoordelijkheid voor maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan wordt vastgesteld op grond van territoriale soevereiniteit en aldus is beperkt tot het eigen grondgebied. De vaststelling van zowel de effecten van klimaatverandering als van de daartegen door staten getroffen en te treffen maatregelen is evenwel niet goed mogelijk op basis van louter hun eigen grondgebied. Die effecten gaan per definitie de territoriale grenzen te boven.

Een tweede rode draad van de drie preadviezen bouwt hierop voort: de preadviezen maken duidelijk dat staten het allang niet meer alleen kunnen. Internationale samenwerkingsverbanden zijn nodig, maar ook publiek-private partnerschappen en eigen verantwoordelijkheden van bedrijfsleven en de burgersamenleving. De rol van het bedrijfsleven komt met name aan de orde in het preadvies van Arts en Scheltema inzake het klimaatrecht. Maar voor alle grensoverschrijdende thema's zullen in de toekomst nieuwe (internationale) samenwerkingsverbanden tussen de relevante actoren waarschijnlijk nodig zijn om de hiervoor genoemde uitdagingen het hoofd te bieden. Al die actoren beperken zich reeds lang niet meer tot hun eigen territorium, maar opereren in een grensoverschrijdende en internationale context met wel de eigen thuisbasis, hun territorium, als ankerpunt en identificatie.

Een derde rode draad, ten slotte, is de rol van het recht. Hoe kan het recht blijven inspireren, reguleren en doel treffen en niet een sta-in-de-weg of – nog erger – een *quantité négigable* zijn? Wat betekent dat voor de rol van juristen? Hoe stellen zij zich op ten aanzien van deze ontwikkelingen? Wat wordt er van hen verwacht? Ook zij moeten voorbij hun eigen grenzen denken.

Deze en vele andere thema's zullen tijdens de jaarvergadering op 14 juni 2019 in Arnhem aan de orde komen. Wij hopen velen daar te mogen begroeten en zien uit naar een vruchtbare gedachtenwisseling.

Wij wensen de lezer veel leesgenoegen en inspiratie en wij danken namens het bestuur van de NJV de zes preadviseurs voor hun enthousiasme en enorme inzet.

De begeleidingscommissie van de NJV:

Marianne Hirsch Ballin (Vrije Universiteit Amsterdam)

Marnix van Ginneken (Philips en Erasmus Universiteit Rotterdam)

Nico Schrijver (Raad van State en Universiteit Leiden).

Concepties van territorialiteit in het internationaal recht

Lianne J.M. Boer en Wouter Werner

(Centre for the Politics of Transnational Law Vrije Universiteit, Amsterdam)

Inhoud

1.	Twee concepties van grondgebied	20
2.	Territoriale soevereiniteit en internationale aansprakelijkheid	25
3.	Het grondgebied van de mensheid	31
4.	Cyberspace en volkenrechtelijke concepties van territorir	35
<i>a.</i>	<i>Territoir als knooppunten</i>	35
<i>b.</i>	<i>Territoir als strikt afgebakend grondgebied</i>	40
<i>c.</i>	<i>Het onbegrensde grondgebied van de mensheid</i>	46
5.	Conclusie	50
	Stellingen bij het preadvies over concepties van territorialiteit	53
	Bibliografie	55

Inleiding

De rol van territorium in de internationale betrekkingen is al lange tijd onderwerp van discussie. In 1864 voorspelde de Franse volkenrechtgeleerde Charles Vergé reeds dat de ontwikkeling van de economie, de technologie en de moraal zouden leiden tot een nieuw soort internationaal recht. Dit recht zou niet meer (uitsluitend) zijn gebaseerd op het bestaan van territoriaal afgebakende staten, maar zijn geworteld in een wereldgemeenschap met gedeelde waarden en belangen. Lang voor de opkomst van digitalisering en flitskapitaal betoogde Vergé dat “geld nooit een vaderland heeft gekend” en zich met grote snelheid over staatsgrenzen heen beweegt.¹ Ook vanuit Marxistische hoek werd het belang van grondgebied al in de negentiende eeuw ter discussie gesteld. Marx zelf voorspelde in zijn *Grundrisse* dat de toenemende versnelling van kapitalistische productie, transport en communicatie zou leiden tot de ‘vernietiging van ruimte door de tijd’.² Dit inzicht werd ruim een eeuw later nader uitgewerkt in de these van de zogenoemde ‘time-space compression’, ontwikkeld door de geograaf David Harvey³ en in verschillende sociologische theorieën over de acceleratie van (post-)moderne maatschappijen.⁴ De intensivering van globalisering sinds de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw heeft deze theorieën extra zeggingskracht verschaft.

Processen van globalisering hebben bovendien bijgedragen aan een steeds verdere specialisering van maatschappijen, een trend die opnieuw vragen deed rijzen ten aanzien van de rol van grondgebied in de politieke en juridische betrekkingen. In 1971 voorspelde de Duitse socioloog Niklas Luhmann dat

1. Charles Vergé, voorwoord tot de tweede editie van G.F. Von Martens, *récits du droit des gens modernes de l'Europe*: 1864 (opnieuw uitgebracht door Nabu Press: 2012).
2. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*: 1864 (opnieuw uitgegeven door Diets Verlag: 1983), ook beschikbaar via: <http://dhcm.inkrit.org/wp-content/data/mew42.pdf> (p. 438).
3. David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Cambridge MA: Blackwell: 1990. Zie ook Cedric Ryngaert en Mark Zoetekouw, ‘The End of Territory? The Re-Emergence of Community as a Principle of Jurisdictional Order in the Internet Era’, in: *The Net and the Nation State: Multidisciplinary Perspectives on Internet Governance*, Uta Kohl (ed.), Cambridge University Press: 2017, p. 185-201, 200.
4. Zie onder andere: Hartmut Rosa, *Social Acceleration, A New Theory of Modernity*, Columbia University Press: 2015; Peter Conrad, *Modern Times and Modern Places: How Life and Art Were Transformed in a Century of Revolution, Innovation and Radical Change*, Knopf: 1999; Marshal Berman, *All That is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity*, Penguin: 1988. Reinhard Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp: 1989; Paul Virilio, *Speed and Politics*, MIT Press: 1977. Voor een discussie over de gevolgen voor het volkenrecht zie: Wouter Werner, ‘Regulating Speed’, in: Andrew Lang, Moshe Hirsch en Edward Elgar (eds.), *Handbook for the Sociology of International Law*: 2018 (forthcoming).

globalisering zou leiden tot een verschuiving van ‘territorialiteit naar functionaliteit’.⁵ In de plaats van een orde die is gebaseerd op territoriaal afgebakende staten zou een nieuwe wereldorde opkomen, gebaseerd op globale communicatieprocessen binnen functioneel gespecialiseerde velden zoals de handel, monetaire transacties of de ecologie. Binnen deze velden zouden (wetenschappelijke) experts een sleutelrol innemen. Enkele decennia later zouden Luhmanns inzichten worden opgepakt in volkenrechtelijke discussies over de fragmentatie van het internationaal recht en de daarmee samenhangende rol van experts binnen functionele deelgebieden.⁶

Met het thema ‘territoire en jurisdictie’ heeft het bestuur van de NJV daarom gekozen voor een rijk, actueel, maar ook complex onderwerp. Het moge duidelijk zijn dat de rol van territoire een andere is dan bijvoorbeeld in 1927, toen het Permanent Hof verklaarde dat “international law governs the relations between independent states”.⁷ Tegelijkertijd is ‘territoire’ van onverminderd belang gebleken in het internationaal recht: territoriaal afgebakende staten zijn nog altijd van essentieel belang in het volkenrecht en ook bij functioneel gespecialiseerde regimes blijft vaak de vraag relevant waar hun territoriale grenzen zich bevinden. Ook waar het internationaal recht tracht universele waarden of belangen te beschermen, blijkt vaak dat de concrete handhaving toch afhangt van de medewerking van territoriaal begrensde staten.

Dit roept de vraag op welke rol (of beter: welke rollen) territoire speelt in de hedendaagse internationale rechtsorde. In dit preadvies trachten wij een bijdrage te leveren aan de beantwoording van deze vraag. Gezien de complexiteit van het onderwerp is enige bescheidenheid gepast: de rol van territoire kan per rechtsgebied verschillen en het is niet mogelijk om een overkoepelend concept van territoire te ontwikkelen dat zonder meer kan worden toegepast op alle deelgebieden van het recht. Wat wel mogelijk is, is het reconstrueren van enkele concepties van territoire die in volkenrechtelijke debatten een rol spelen of hebben gespeeld. Deze concepties kunnen dan worden gebruikt om op een genuanceerder manier de vraag te beantwoorden of nieuwe ontwikkelingen

5. Niklas Luhmann, ‘Die Weltgesellschaft’, 1 *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 57 (1971), p. 1-35.
6. Zo begint het rapport van de International Law Commission over de fragmentatie van het internationaal recht met een korte analyse van op Luhmann’s werk gebaseerde theorieën van globalisering. International Law Commission, ‘Fragmentation of International Law: Difficulties Arising From the Diversification and Expansion of International Law’, A/CN.4/L.682 (2006), para 7. Zie voor de discussie over de rol van experts in een gefragmenteerde internationale orde ook: Martti Koskeniemi, ‘Constitutionalism, Managerialism and the Ethos of Legal Education’, 1 *European Journal of Legal Studies* (2007); David Kennedy, *A World of Struggle: How Power, Law, and Expertise Shape Global Political Economy*, Princeton University Press: 2016.
7. *S.S. Lotus* (Fr. v. Turk.), 1927 P.C.I.J. (ser. A) No. 10 (Sept. 7).

zoals cyberspace het belang van territorialiteit in het volkenrecht inderdaad ondermijnen – of juist bevestigen.

Wij zullen dit doen aan de hand van een analyse van drie manieren waarop ‘territoir’ is begrepen in de geschiedenis van het internationaal recht. Het eerste model is dat van territoir als een serie unieke plaatsen, die worden gereguleerd door overlappende en niet-exclusieve vormen van jurisdictie. Zoals we in de eerste paragraaf zullen uiteenzetten, is dit het model dat centraal stond in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Zelfs de Westfaalse Vredesverdragen van 1648, die vaak als het symbool van de opkomst van de moderne soevereine staat worden gezien, hanteren nog dit model van territorialiteit, zoals we zullen illustreren in paragraaf 1. In paragraaf 1 bespreken we ook het tweede model van territoir: een homogene en abstracte ruimte, bepaald door lengte- en breedtegraden. Dit model, dat zou uitmonden in een algemeen concept van de territoriaal begrensde soevereine staat, zal in het begin van ons advies worden gecontrasteerd met de middeleeuwse conceptie van grondgebied. In de tweede paragraaf gaan we in op de relatie tussen territorialiteit, aansprakelijkheid, en grensoverschrijdende vormen van jurisdictie. De verplichtingen van de staat zijn verbonden aan bepaalde politieke ontwikkelingen die zich voordoen en kunnen dus ook met de tijd van aard veranderen: denk aan de opkomst van *erga omnes*-verplichtingen. In de derde paragraaf zullen we dieper ingaan op een vaak onderbelicht aspect van het moderne concept van territoir. Het moderne volkenrecht is immers niet alleen gebaseerd op een afbakening tussen soevereine staten, maar evenzeer op een afbakening tussen grondgebied dat toebehoort aan soevereine staten en grondgebied dat toebehoort aan de mensheid als geheel. In de derde paragraaf zullen wij uiteenzetten hoe het grondgebied dat toebehoort aan de mensheid als geheel in het volkenrecht is geconceptualiseerd. Hiertoe maken wij een onderscheid tussen het vroegmoderne concept van de ‘lege’ ruimte (zoals in het werk van Vitoria en Grotius is terug te vinden) en het concept van de ruimte die dient te worden beheerd en beschermd voor de mensheid en haar nazaten (zoals terug te vinden in verdragen in de 20^e en 21^e eeuw).

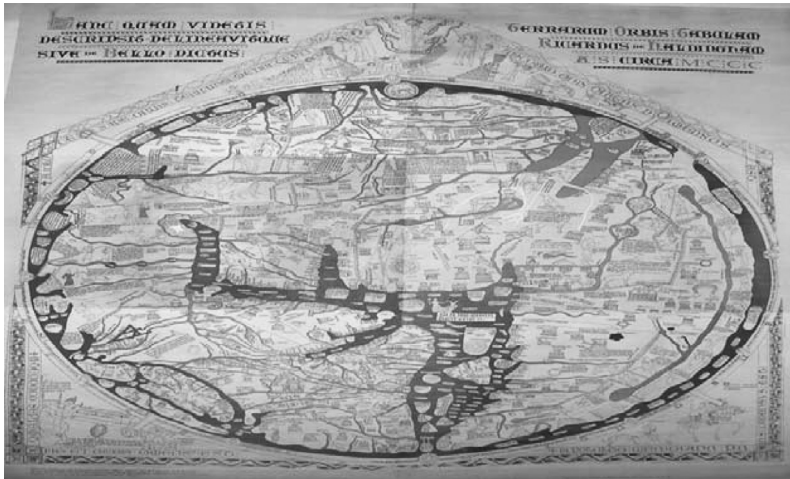
In de vierde paragraaf zullen we de gereconstrueerde concepties van grondgebied toepassen op hedendaagse rechtswetenschappelijke debatten over de regulering van cyberactiviteiten. De vraag die in deze debatten centraal staat, is of het mogelijk is jurisdictie uit te oefenen over activiteiten die zich in een ‘virtuele’ wereld afspelen.⁸ De noemer ‘virtueel’ suggereert het bestaan van een niet-fysieke ruimte waarvan we ons zouden kunnen afvragen of deze

8. Voor een algemene schets van dit debat, zie Lianne J.M. Boer, “Spoofed Presence Does not Suffice”: On Territoriality in the Tallinn Manual”, in: Martin Kuijer en Wouter Werner (eds.), *Netherlands Yearbook of International Law 2016: The Changing Nature*

‘echt’ bestaat. Het debat over jurisdictie en territorialiteit in cyberspace wordt dus gekenmerkt door tal van verschillende concepties over wat cyberspace nu *eigenlijk* voor ‘plek’ is.⁹ Vaak worden activiteiten in cyberspace gepresenteerd als een ondermijning van een op territorium gebaseerde rechtsorde. Het is echter de vraag of deze conclusie overeind blijft als meer recht wordt gedaan aan de rijkdom aan concepties van territorium die is te vinden in het internationaal recht. In onze vijfde en laatste paragraaf geven we enkele overwegingen over de relatie tussen territorium, de staat en het internationaal recht.

1. Twee concepties van grondgebied

In de kathedraal van Hereford bevindt zich een kopie van een wereldkaart uit circa 1300. Deze zogenoemde *Hereford Mappa Mundi* presenteert de wereld als volgt aan zijn lezers:¹⁰

- of Territoriality in International Law*, T.M.C. Asser Press: 2017, p. 131-145; deze vraag in het bijzonder is gebaseerd op William S. Byassee, ‘Jurisdiction of Cyberspace: Applying Real World Precedent to the Virtual Community’, 30 *Wake Forest Law Review* 197 (1995), p. 198; zie hiervoor ook Boer, *Spoofed Presence*, specifiek p. 138 en voetnoot 47; Byassee, *Jurisdiction of Cyberspace*, p. 198.
9. p. 15. Voor een zeer verhelderende analyse – en radicale herziening – van deze vraag, zie Julie E. Cohen, ‘Cyberspace as/and Space’, 107 *Columbia Law Review* 210 (2007).
  10. De kaart is te vinden via: www.joh.cam.ac.uk/library/library_exhibitions/schoolresources/exploration/mappa_mundi (bezoekt op 21 augustus 2018). Voor een analyse van de *Mappae Mundi*, de ontwikkeling van cartografie en de opkomst van de modern staat zie Jordan Branch, *The Cartographic State: Maps, Territory and the Origins of Sovereignty*, Cambridge University Press: 2014.